

L' APORTACIÓ HISTORIOGRÀFICA D'ANDREU CASTELLS (1918-1987)

JORDI CALVET

«Tots els meus treballs de recerca els faig vivencialment: vaig fer L'art sabadellenc segurament perquè havia pintat, Les Brigades Internacionals perquè hi havia participat i l'Informe de l'Oposició perquè em sento més d'esquerres que de dretes».

[Entrevista a «L'Avenç», 44 (Desembre 1981)].

LA HISTÒRIA TAMBÉ TÉ LA SEVA HISTÒRIA

La historiografia sabadellenca parlarà d'abans i de després d'Andreu Castells, de la mateixa manera que ho fa amb Miquel Carreras. Són homes l'obra dels quals constitueix una fita important, una referència cabdal en el procés del coneixement històric de la nostra ciutat. D'aquí que ens sembli important de fer una aproximació a l'aportació historiogràfica d'Andreu Castells perquè l'obertura històrica que ha realitzat, els suggeriments dels seus escrits i la seriositat de la seva obra fan que sigui abocada a romandre durant molt de temps, igual que l'obra de Miquel Carreras, de la qual vivim avui encara.

Observem que la forma, com un col·lectiu humà es veu a si mateix, no és un fet estàtic sinó que canvia a cada època. I aquests canvis obeeixen a raons materials, a la forma de vida i als interessos generals del grup humà al qual es pertany. L'historiador participa del seu grup social i expressa amb l'enfoc històric els anhels i les aspiracions del col·lectiu humà amb el qual s'identifica.

Andreu Castells va beure, en la seva densa obra, i en el sentit històric, de: 1.— L'observació dels cronistes,

Andreu Castells i Peig, València 24-I-1939

2.— El positivisme historiogràfic dels segles XIX i XX, 3.— L'excursionisme històric local, 4.— Les darreres tendències de la historiografia dels anys seixantes i setantes i 5.— L'ambient social i humà que respirava. Perquè hem de tenir sempre present que si foren aquestes les fonts històriques i ambientals que van inspirar la seva obra, les fonts vivencials han estat sempre el motor d'arrencada i l'autodidactisme la principal metodologia emprada.

Fem, doncs, una aproximació a aquestes tendències pel que fa referència a la nostra ciutat a fi d'entendre la seva aportació.

Primer foren els cronistes (del segle XVI a l'inici del XIX)

Els primers observadors que han tractat sobre la vila de Sabadell foren els cronistes. Les seves obres eren descriptives —a vegades dietaris— i servien sovint per a difondre viatges entre els contemporanis. Sabadell ja era esmentada per cronistes com ara Jeroni Pujades (1568-1645).

Però fou Antoni Bosch i Cardellach (1758-1829) metge i escriptor, influenciat per l'enciclopedisme i particip en la vida política local —en el motí del pa de 1789, com ha posat de relleu Andreu Castells—, secretari i arxiver de l'Ajuntament de Sabadell, el veritable cronista de la ciutat. A més d'investigar, ordenar i transcriure documents (recordem el llibre *Memorias de Sabadell antiguo y su término* publicat l'any 1882), escrivia un dietari que es publicà l'any 1944 amb el títol de *Memorias de Sabadell. Segunda parte 1787-1804*.¹

Les obres de Bosch i Cardellach no van ser fetes per a ésser publicades. A diferència dels enciclopedistes francesos que feien servir la història com a arma de combat per lluitar contra el prejudici i la intolerància, els enciclopedistes catalans no tenien un grup social a qui destinar les seves obres: la nostra burgesia era il·letrada i els canvis econòmics del segle XVIII havien apaivagat els enfrontaments aristocràcia-burgesia. Les obres de Bosch i Cardellach han estat publicades molt més tard —a la segona meitat del segle XIXè.— quan la burgesia sabadellenca s'havia afermat, descobria les arrels de Sabadell i creia de forma optimista en el progrés de la ciutat.

Dels cronistes, Andreu Castells va aprendre el valor del present, que un dia esdevindrà passat i del qual cal retenir totes les referències possibles. I segurament per això li dolia quan aquestes referències eren malmeses: «*Avui s'ha destruït un arxiu que segons he vist contenia molts documents antics*», escrivia en el seu dietari de guerra, el 13 de febrer de 1938, a Chillón (Ciudad Real).

El positivisme historiogràfic

Consolidada la burgesia sabadellenca a la segona meitat del segle passat, busca amb afany les seves arrels a fi de presentar la seva hegemonia com a fruit d'una evolució natural, però també heroica. Les primeres històries eren per a refermar valors, crear conductes i fonamentar ideologia.

Josep Salvany i Oller va ser el primer que es va endinsar en el nostre passat, per a refutar el Dr. Jaume Caresmar que en una carta publicada l'any 1821 parlava de Sevadell i deia que la vila es començà a poblar el segle XIII. Josep Salvany escrigué el llibre *Reflexiones críticas sobre la antigüedad de la Parroquia de Sabadell* que porta un subtítol aclaridor de la intenció de l'obra: *Probando que existía ya en tiempo de los moros y quizás de los godos, aunque con nombres diferentes, motivo de la formación de la actual villa, y etimología de su nombre, probando ser este Sabadell y no Sevadell, como escriben algunos modernos; fortificación y progresos de dicha villa, hasta el siglo XIV*. Aquest llibre va ser publicat l'any 1844.

J. Sardà i A. Rius van publicar l'any 1867 la *Guía histórica, estadística y geográfica de Sabadell*, llibre que es divideix en dues parts: la primera, una part històrica, i la segona, una guia dels comerços, indústries, professions, entitats, etc. de Sabadell.

La visió històrica que escrigueren es basava en les efemèrides polítiques i els fets remarcables de Sabadell. S'inspiraven en una visió progressista de la història: «*Hemos acabado ya el pasado de Sabadell, y por lo que se ha dicho y se dirá luego en la parte de estadística, colegirse puede que en nuestra villa que cuenta unos ocho siglos de existencia, ha ido desde su principio en constante crecimiento, aunque el incremento principal lo ha tomado desde el segundo cuarto de este siglo*».

Manuel Ribot i Serra (1859-1925) és el primer autor que escriu específicament d'història per a la seva

¹ Llibre revisat per Ernest Mateu amb força «oblits» i equivocacions. Properament en sortirà una edició revisada i comenta-

da per Glòria Dalmau a la «Nova Biblioteca Sabadellenca».

difusió. Això ja anava amb el seu tarannà: escriptor de poesies, periodista a l'«Eco de Sabadell», organitzador de jocs florals,... És autor de *Origen y progresos de Sabadell*, treball presentat i publicat posteriorment en el llibre del *I Certamen Literari de Sabadell* (1882). L'any 1916 sortí publicat *Orígenes de Sabadell*, llibret de 21 pàgines sobre els orígens de Sabadell i la seva etimologia, i interessant per les diferents i nombroses fonts d'informació que esmenta.

Manuel Ribot i Serra fou secretari a la Caixa d'Estalvis de Sabadell, arxiver municipal de l'ajuntament i fundador del Centre Literari Catalanista de Sabadell.² El seu treball d'història sabadellenca beu a les fonts de Bosch i Cardellach —«autor de los Anales de Sabadell, obra notable, cuyo manuscrito yace olvidado en el archivo municipal de Sabadell» (p. 93) i de Josep Salvany i J. Sardà i A. Rius.

La seva visió de la història és palesa al darrer apartat del llibre *Origen y progresos de Sabadell* quan diu: «*Móntanse las fábricas con rapidez asombrosa y se ensancha la población hasta el borde de los abismos que le gritan: "Non plus ultra"; ilumina ya varios de sus talleres con la luz eléctrica; y á la claridad de esa antorcha del progreso que roba la luz al día y se llama electricidad; al estruendo de sus máquinas y talleres, —áspero son que dulcifican los hijos del trabajo con sus cantos— la moderna ciudad de Sabadell entona himnos de gratitud al Dios creador de cuanto nos rodea, mientras las altas chimeneas de sus fábricas elevan sus espirales de humo como incienso tributado al "Supremo Sér"*». Més enrera del llibre³ ja ens havia dit que «*Sabadell está llamada a ser una de las más importantes ciudades de España, si el cruel azote del libre cambio no viene a dar el golpe mortal á la industria que es su vida*».

L'any 1928 es publicà a la Biblioteca Sabadellenca el llibre d'Agustí Rius i Borrell (1837-1912) titulat *Sabadell. Monografía* que va escriure l'any 1882. Aquest llibre narra els fets notables de la ciutat fins al govern d'Alfons XII. Història liberal per excel·lència, explica la formació de les institucions burgeses, els avenços econòmics i àdhuc dóna arguments a favor del lliurecanvisme. La història, per a A. Rius i Borrell, és un plàcid camí que arriba fins al present i a la ciutat «*totes les*

divergències es resolen bonament, i els obrers de Sabadell han arribat a oblidar què són vagues» (p. 144). Com diu, interpretant el llibre, P. Xercavins en el pòrtic: «*(...) les persones, unes a dalt, altres a baix; aquelles amb mitjans o grans cabals econòmics, artístics, literaris i científics; aquells que no poden pujar ni els esglaons primers de l'escala. Però ni els primers estiren el coll per imaginar-se superiors, ni els altres han de baixar el cap per suposar-se de més humil categoria. Tots som fills de la mateixa mare i havem d'estimar-la i respectar-la per igual*» (p. 39).

La culminació d'aquesta història positivista de Sabadell és l'obra de Miquel Carreras, de la qual cal parlar especialment. Però abans cal fer un incís per tractar d'una aportació especialment valuosa i que obre una temàtica històrica a la qual Castells penetrarà profundament: ens referim a *Sabadell del meu record*, de Marian Burguès.

L'aparició del llibre *Sabadell del meu record*, l'any 1929, a finals de la Dictadura de Primo de Rivera, causà un fort impacte. Era un llibre desenfadat, sovint amb humor, amb acurats dibuixos de l'autor. Com diu Joan Sallarès en el pròleg «*és la "història del carrer", aquella que és contada i recontada sense cites en llatí, sense fórmules acadèmiques, sense rigor d'exactesa en els detalls i sense cronometria en el temps. Ell és la història viva, noble i senzilla, la única que recull justament l'expressió del poble —aquella pura expressió que rarament recolliren els doctes— i que estem segurs provocarà en els sentiments dels ciutadans les més abrandades reaccions, (...)*».⁴ I tant si les va provocar al seu temps! Va ser un llibre que ajudà Andreu Castells a penetrar a nous camins.

Suposava la primera entrada de la ideologia d'esquerres a la història local. I ho feia amb humor, de forma atractiva, menyspreant la grandiloqüència dels llibres generals d'història del moment i amb una timidesa que venia a dir: els savis i els estudiosos en saben molt i coneixen molts papers, però jo us explico el què he vist i he sentit. És clar que el mateix autor dóna més un valor recordatori que històric al llibre, i que acaba el llibre a la caiguda de la I República.⁵ Però la llavor ja era posada i Andreu Castells l'analitzà amb atenció: estudià la vida i l'obra de Marian Bur-

² Antecedent del Centre Català de Sabadell, creat l'any 1886. Vegeu ISIDRE CARNÉ, «*El catalanisme de Manuel Folguera i Duran*» (1986).

³ Pàg. 132.

⁴ Pàg. IX.

⁵ L'estudi a través dels llibres publicats de quan s'acaba la història i de quan comença la contemporaneïtat, el present, no susceptible d'historiar —objectivar— sinó d'opinar, ens donaria moltes sorpreses si algú es decidís a realitzar-lo.

guès, figura que l'atreia com a artista i com a persona. D'aquí el seu article *L'inadaptable terrisser Marian Burguès i Serra (1851-1932)*.⁶

La influència de Miquel Carreras (1905-1938)

Però l'obra fonamental, el llibre decisiu sense el qual no hagués estat possible l'obra d'Andreu Castells és *Elements d'història de Sabadell*, de Miquel Carreras i Costajussà, llibre que va publicar l'Ajuntament de Sabadell l'any 1932 i va repartir a tots els infants de les escoles.

Escriu Miquel Carreras sobre la historiografia sabadellenca: «*En Bosch i Cardellach (1758-1829), que és el pare de la història sabadellenca i que fa sobre ella l'obra més fonamental, les memòries històriques, resum dels llibres de deliberacions de l'Arxiu, predomina la passió del detall. En Salvany (1780-1849) hi ha la preocupació de la noble antiguitat de la vila. En Sardà regeix la tendència d'explicar les vicissituds històriques dels costums i institucions per a il·lustrar sobre elles la consciència pública i fomentar el sentit cívic. En Rius (1837-1912) la idea central és la de mostrar el desenrotllament econòmic i moral de la ciutat. En Ribot i Serra culmina el concepte optimista de la història sabadellenca.*»⁷ S'equivocava en Miquel Carreras en la seva afirmació que amb Ribot i Serra culmina el concepte optimista de la història sabadellenca, lligat al desenvolupament i la consolidació de la burgesia local. La seva, la de Miquel Carreras, serà aquesta culminació, si bé la seva història és més escèptica, més pessimista, barrejada amb elements de geografia, d'economia, d'urbanisme, de sanitat, de dret,... i on les individualitats tindran un paper substancial.

L'any 1963, la Fundació Bosch i Cardellach va convocar un concurs d'obres d'aproximació a la personalitat i a l'obra de Miquel Carreras. Andreu Castells recull informació i comença a escriure un treball dispost a participar-hi, «*però en plena tasca vaig pensar que no era hora de fer aquest treball i vaig guardar les anotacions*».⁸ Deia Andreu Castells en aquelles anotacions no difoses sobre els orígens familiars de Carreras: «*(...) Lluís Carreras Puig, el pare, sabadellenc, de família oriünda de Sallent, (...), era un home humil*

i senzill, amb poc patrimoni, unes peces de terra al Mas Canals de Sant Julià, tan solcades per vestigis de la romanització com, aleshores, d'un valor escàs. Tenia parents importants: un seu oncle havia publicat un llibre sobre pedagogia, que al seu temps féu molt soroll, un altre era metge, el Dr. Carreras, un altre era el apologeta Dr. Lluís Carreras Mas, de carrera vertiginosa dintre el clergat i en les línies del catalanisme de la Lliga. Lluís Carreras, pare, era tímid, irresolut, temia comprometre's, anava els diumenges al Centre Català a jugar-hi al dominó. Era un admirador de Francesc Cambó i de Ventosa i Calvell, però no se sap que mai figurés inscrit en les línies dels partidaris d'un lloc o altre. (...)»

«*La mare, Ramona Costajussà Gibert, era l'advers de la medalla de l'espòs. La pubilla de Can Costa, (...)*».

Observem l'enfoc de Castells: no es dedica a comentar el llibre *Conceptes i dites de Martí Rialp* com fan altres participants, sinó que comença intentant col·locar Miquel Carreras dempeus, és a dir, a analitzar-ne l'origen familiar i social que condicionaria la seva obra. Fou una llàstima que no presentés ni acabés l'estudi.

Però continuem amb Miquel Carreras per entendre el perquè de la seva visió històrica. Ell procedia, com hem vist, d'un ambient familiar amb valors burgesos i entra a la vida —al treball— i es troba un món en canvi, en transformació, com fou l'etapa de finals de la Dictadura, la República i la Guerra Civil. «*Procedent el meu pare d'una família de treballadors obscuríssims, que va pugnar sempre per una posició folgada en la societat i per a apropar-se a Barcelona, jo em sento amb un deure amb els precedents, d'arribar a una posició definitiva, en els cicles supremes; a estatuir la família; a actuar per venjar-la dels llargs temps de submissa misèria en què ella romangué. Fill, però, i més pròxim a la meua mare, d'una raça insigne i diürna de senyors de terres, en sento l'imperatiu sensual, voldria ésser posessor del món i artífex de la meua felicitat i sentir.*»⁹

Ha d'elegir carrera: «*(...) el debat de les carreres, en què les aspiracions més espontànies i declarades del meu cor anaven a la marítima, i les del meu temps*

⁶ «Arrahona», 1 (Primavera 1976).

⁷ «*La vida íntima de Sabadell*». Edició de la Caixa d'Estalvis de Sabadell (1978) p. 120. Als llibres «*Línies d'història ciutadana*», (Biblioteca Sabadellenca 1930) i «*Per la història espiritual del Vallès: la vida íntima de Sabadell*» (Biblioteca d'Estudis Comarcals, 1930) podem trobar-hi la concepció històrica de Carreras.

⁸ «Arrahona», 13 (Primavera 1982), p. 67.

⁹ *Epistolari* (I), p. 24, Carta a Marçal Pascuchi, 16-20 agost 1924. Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach (1971). La publicació d'aquest epistolari de Carreras ens obre moltes portes per entendre la seva obra.

social a la militar, i de l'intel·lectual a la medicina; i cap, al Dret ni a la Filosofia. Però per consell del meu oncle segon, poderós d'influència en la família —però migradíssim, sospito, de benevolença— entro dins la carrera de Dret».¹⁰ Es doctorà en dret i filosofia. Les influències culturals que rebé les analitza Joaquim Molas: «(...) sembla que Carreras s'inscriví en el corrent culturalista del pensament català modern que encetà Eugeni d'Ors i que, posteriorment, extremaran J. Farran i Mayoral, Josep M. Junoy i Joan Estelrich. Tanmateix, le'n separaven tres fets: l'absència d'una real preocupació pels destins del país, la substitució dels designis estrictament estètics per d'altres de rigorosament ètics, el relativisme moral».¹¹

Acabada la carrera, l'any 1928 i en plena Dictadura de Primo de Rivera, entra com a arxiver municipal, en un signe fàcil d'interpretar —malgrat que no fos cert—¹² com d'aquiescència amb el règim.

Atribada la República, Miquel Carreras simpatitzà amb el nou règim d'acord amb l'efervescència popular. La visió social de Miquel Carreras és simple i una mica idíl·lica, fruit de l'ambient i de la seva personalitat: en una conferència donada al Círcol Republicà Federal el 2 de juny de 1931, encara no dos mesos després de la vinguda de la República, deia en tractar de les diferències de la vinguda de la primera i la segona República espanyola que «(la Segona República) no l'han portada unes Corts que hagin canviat de pensament del matí al vespre, sinó la representació genuïna del poble, les eleccions municipals... això ens dóna esperances sobre la seva solidesa... sobre la seva ànima viva i el seu aguant: res de personal, res de no volgut, res que superi els desitjos del país...».

Dues reflexions sobre l'obra de Miquel Carreras que Andreu Castells, de segur, es devia fer: 1.— Acaaba el seu llibre *Elements d'història de Sabadell* i tots els altres treballs d'història a finals del segle passat sense continuar-los fins al present, i 2.— El manteniment d'un to escèptic, distanciat, allunyat de qualsevol simpatia a qualsevol grup humà de la ciutat. Miquel Carreras no prenia mai partit. La seva classe social —bur-

gesia mitjana amb voluntat d'ascens— es trobava sotraguejada per les convulsions socials i la revolta obrera, i Miquel Carreras fugia de la realitat conflictiva del seu temps i cercava el que creia veritat i seguretat darrera valors immanents (el caràcter, l'esperit, l'afany de llibertat,...) i en el llenguatge filosòfic. D'aquí que Miquel Carreras no tractés del seu segle llevat d'escaduseres vegades (com ara la conferència esmentada). Si hagués tractat de la seva història propera, el mite que a Sabadell ens entenem per damunt de les classes i les diferències socials, el mite del manteniment d'una suposada tradició, personalitat o caràcter que va passant de generació a generació o el mite d'un esperit democràtic forjat en la lluita per l'emancipació senyorial i traslladat a èpoques molt posteriors, s'haguessin esvaït.

Amb Miquel Carreras culmina la història liberal i positiva per excel·lència, suma de totes les històries positivistes del segle XIX i XX, i d'un ingent treball d'arxiu de l'autor, suma a la qual moltes ciutats catalanes no han arribat encara avui. Sense l'obra de Miquel Carreras, la d'Andreu Castells no hauria estat possible ja que Castells parteix dels obllits i dels punts febles de l'obra de Carreras.

Perquè Castells va estudiar la persona i l'obra de Miquel Carreras en tots els aspectes —àdhuc el conflictiu i manipulat tema de la seva mort,¹³ en circumstàncies no aclarides, al front l'any 1938— i va observar els dèficits de la seva obra: poques al·lusions a les lluites polítiques i socials tan importants en una ciutat obrera com la nostra, oblit de col·lectius i grups humans, temor excessiu en parlar de molts temes, acabament del llibre als darrers anys del segle passat,... Diu Andreu Castells: «vaig anar veient que no lligava res. En Miquel Carreras en el seu llibre "Elements d'història de Sabadell"; no cita mai els anarquistes, ni posa nom, ni diu res de la dinamita,... la dels sectors socials que preferentment han caracteritzat l'oposició».¹⁴

Que Miquel Carreras va ser una de les persones que més ha influït en Andreu Castells, no hi ha cap dubte. Deixeble d'ell «en unes aules amb una creixent exasperació d'alumnes insolidaris i d'eminències doc-

¹⁰ Ídem.

¹¹ Joaquim MOLAS, «Aproximació a Miquel Carreras» (Barcelona 1963), p. 15. És una aportació extraordinària que caldria editar. Els mèrits de Miquel Carreras no decandeixen si situem la persona en el seu marc històric.

¹² Vegeu *Epistolari* (V) Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach (1973), p. 7 i els comentaris de Josep Torrella

a «Dues facetes de la vida truncada de Miquel Carreras: la de funcionari i la de soldat», llegit a la Fundació Bosch i Cardellach, 30-III-1974.

¹³ «Sobre la mort de Miquel Carreras i Costajussà» «Arrahona», 13 (Primavera 1982).

¹⁴ Entrevista a Andreu Castells. «L'Avenç», 44 (Desembre 1981).

tes navegant en un bassal de conveniències»¹⁵ i coneixedor dels seus escrits, estava molest per la utilització política que alguns havien fet del seu nom —«durant anys i anys el sacrifici de Miquel Carreras no serà comprès ni per alguns dels seus amics. Temorós de que la derrota calcigaria Catalunya, al ser aquesta evident, Miquel Carreras va ser presentat, per algú, com màrtir i defensor de la causa victoriosa».¹⁶ Andreu Castells va demostrar l'estima per Miquel Carreras de la manera com ho feia sempre: indagant aspectes de la vida i l'obra que fins llavors havien restat a l'ombra, dels quals ningú no s'atrevia a parlar. *Sobre la mort de Miquel Carreras i Costajussà* és el fruit d'aquesta recerca que va fer per al Sabadell, *Informe de l'Oposició* i que com ell mateix confessa: «cap text d'aquesta obra com el present (...) m'ha estat tan punyent d'escriure. Era, però necessari, vist que Miquel Carreras va ser la personalitat més rellevant de la intelligentsia sabadellenca del seu temps, l'única que la representà al front i l'única que hi va morir».

L'EXCURSIONISME HISTÒRIC LOCAL

El caliu de l'excursionisme sabadellenc es va palesar en la creació d'entitats o seccions d'entitats que el promovien i el practicaven. Generalment se'n recorden tres, creades a tal efecte i que han romàs un llarg període de temps i han deixat una forta empremta: Centre Excursionista del Vallès, Centre Excursionista de Sabadell i Agrupació Excursionista Terra i Mar. Però cal que ens fixem que era tot un ambient general, una barreja d'ideologia, d'actituds i temperament, d'afany de cultura i de forma de veure la vida el que va portar molta gent cap a l'excursionisme.

Fem un breu resum de les entitats que han estat creades especialment a aquest efecte i han mantingut la flama de l'excursionisme local.¹⁷

El Centre Excursionista del Vallès, promogut per Joan Montllor i Pujal, fou creat l'any 1908. El Centre Excursionista de Sabadell, l'any 1919 —si bé des de 1914 ja funcionava— i l'Agrupació Excursionista Terra i Mar fou constituïda l'any 1926.

Les tres entitats concebien l'excursionisme d'una manera cultural i vitalment humana. Així, per exemple, el Reglament General del Centre Excursionista del

Vallès aprovat l'any 1908, diu en el seu article primer que «es constitueix a Sabadell aquest centre, el qual, com el seu títol indica, té per objecte fomentar l'excursionisme recorrent les comarques naturals de Catalunya, especialment el Vallès, de la que pren el nom a fi de conèixer, estudiar i conservar i fer estimar tot lo que hi ofereixen de notable, la naturalesa, la història, l'art, la ciència, el treball, la llengua i la literatura en totes llurs manifestacions, aixís com el folklore».

Era el redescobriments de Catalunya a través de l'entorn. Si la Renaixença havia arribat solament a les capes més cultivades de la societat catalana, l'excursionisme suposava la democratització d'aquell moviment. Perquè, i encara que a l'article trentè del Reglament esmentat, a les «disposicions d'ordre», es diu que «queda terminantment prohibit al Centre i a les seves representacions el celebrar actes de caràcter polític o religiós, fins assistir oficialment a actes d'aquella mena a gentes de l'associació. També els socis estan obligats a donar en tot lloc i ocasió alt exemple de cultura i tolerància al conversar sobre idees, opinions, doctrines, creences, etc. corresponent-se mútuament amb el respecte degut a la personalitat humana», mitjançant l'excursionisme arrelaven i es difonien uns valors que els qui els practicaven consideraven transcendents i immanents: amor a Catalunya, afany per la cultura i totes les seves expressions, interclassisme, valor suprem a les persones expressat mitjançant la tolerància i el respecte mutu, etc.

Les tres entitats excursionistes tindran òrgans d'informació i d'opinió força influents: Butlletí Mensual «Nostra Comarca», publicat pels Centre Excursionista del Vallès i el Centre Excursionista de Sabadell de 1921 a 1924 i de 1925 a 1932; «La Muntanya», el 1935 i 1936 òrgan d'escalada i esquí; Butlletí del Centre Excursionista de Sabadell, de 1925 a 1937; «Butlletí de l'Agrupació Excursionista Terra i Mar», de 1928 a 1931 i de 1934 a 1937,... En aquests butlletins, hi col·laborava tot el Sabadell intel·lectual de cada moment; Francesc Carreras, Miquel Carreras, Enric Casassas, Mn. Josep Cardona, Manuel Folguera i Duran, Francesc Izard, Lluís Mas i Gomis, Joan Montllor i Pujal, Manuel Ribot i Serra, Joan Vila Cinca, Joan Bta. Vives, Miquel Crusafont, Joan Sallarès, Lluís Creus, Vicenç Renom, Josep Rosell, Josep Altura i Pujada, Josep Torrella, Lluís

¹⁵ «Arrahona», 13 (Primavera 1982), p. 71.

¹⁶ Ídem, p. 20. Alguns exemples prou significatius de manipulació es troben al pròleg de «Conceptes i dites de Martí Rialp» de l'edició de la Fundació Bosch i Cardellach, de l'any 1949.

¹⁷ Seguim en aquest apartat Joan Alsina i Giralt a «75 anys

d'excursionisme a Sabadell», «Butlletí extraordinari U.E.S.» (1983). Vegeu també Ernest MATEU, «De la vida laboriosa i honorable de Joan Montllor i Pujal (1874-1960)», Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach (1974).

Casals, Joan Farell,... i altres plomes foranes prou destacables: A. Rubió i Lluch, Salvador Cardús,... per esmentar alguns noms.

Les entitats excursionistes, que a poc a poc anaren creant noves seccions de fotografia, d'escalada, de cinema, de pesca, seccions femenines, seccions de ciència i arts..., són un centre de relació, de contacte i d'intercanvi, que té de fons i per excusa el marc físic de la natura. Fins i tot l'any 1936 el Centre Excursionista del Vallès tenia un programa de converses per ràdio. Les activitats que realitzaven, sortides, conferències,..., formaven culturalment les persones que les practicaven i tenien sovint incidència a tota la ciutat. Així, per exemple, l'«Exposició retrospectiva de Sabadell», als salons de la Caixa d'Estalvis de Sabadell, del juliol de 1930, organitzada pel Centre Excursionista de Sabadell, fou l'origen del museu d'història local.

Tres persones cal destacar en el camp de l'excursionisme sabadellenc: Joan Montllor i Pujal (1874-1960), «l'expressió més alta de l'excursionisme culturalista» —segons Andreu Castells— i autor de nombrosos escrits d'història, de geografia urbana, de costums, de tradicions, etc. Josep Rosell (1891-1977) autor del llibre *El rodal de Sabadell*, publicat l'any 1937, i Pau Vila (1881-1980), hereu de tota aquesta tradició.

La influència de l'excursionisme arribà a Miquel Carreras, que l'expressava així en una conferència sobre «El sentit cultural de l'excursionisme arreu i a Catalunya», donada al Centre Excursionista del Vallès, el 14 de juny de 1932: «L'excursionisme educa l'home, li fa conèixer naturalesa, li fa conèixer humanitat... li fa conèixer nació... en la seva formació, en els seus passos... en la seva estructura... el fa participar d'una vida més ampla i alta... i si ho sent... ha de sentir la sublimitat de la vida que tantes coses conté... i el plaer de prendre consciència... de reviuir aquestes amplituds... de tornar a les seves arrels...».

I arriba també a Andreu Castells. ¿Com es palesa aquesta influència en els seus llibres? 1. En la importància donada a la geografia. Andreu Castells és autor de treballs inèdits sobre *Excursions per Caldes de Montbui* (1932), *Terres catalanes i llurs jurisdiccions* (abril 1953), *Cerdanya. Itineraris i notes monogràfiques* (195?), fruit de les seves caminades. Recordem també que inicia *L'art sabadellenc* amb una introducció geogràfica. 2. En la confiança en l'observació directa quan els documents escrits són escadussers o ine-

xistents. Recordeu l'excel·lent capítol sobre masies a *L'art sabadellenc*. 3. En la visió del fet humà com a expressió cultural i aquesta expressió com un tot que engloba l'art, l'economia, la política... *L'art sabadellenc* no és només un llibre d'art: és un llibre que abasta tots els aspectes de la vida humana.

LES DARRERES TENDÈNCIES DE LA HISTORIOGRAFIA DELS ANYS SEIXANTA I SETANTA

La desfeta del 1939 va significar un tall profund a la historiografia catalana. La història de Ferran Soldevila, d'Antoni Rovira i Virgili, que emfasitzava la formació de Catalunya com a nació, que plantejava una societat catalana avançada enfrontada a una Castella endarrerida i que destacava determinats aspectes, èpoques i personatges de la nostra història per damunt d'altres i d'una manera idealista, no podia explicar la situació que havia passat i que s'estava donant a Catalunya amb la Guerra i la Postguerra.

Una nova generació d'historiadors menys idealistes començaria a publicar als anys seixanta, i partien de la recerca de les «contradiccions socials i econòmiques» del món contemporani tan a fora com a dins de la societat catalana.¹⁸ Pensaven que la història els havia de servir per entendre la societat on vivien i, per tant, la desfeta de Catalunya. La historiografia catalana dominant fins llavors —que es considerava dipositària de la saviesa tradicional— es posà en guàrdia davant aquesta generació que partia de noves concepcions històriques. Concepcions històriques basades, com hem dit, en l'estudi de les estructures econòmiques i socials de la societat catalana, en la fugida de maniqueïsmes de bons i dolents i en la mostra d'un interès accentuat per comprendre la societat on es vivia a partir dels fets passats i recents que la vella historiografia no volia ni podia explicar.

Jaume Vicens i Vives (1910-1960) fou l'artífex d'aquest canvi i abastà —curiosament com Andreu Castells— el paper d'investigador, editor i difusor de la història. Recordem, a grans trets, la seva vida i obres més importants.¹⁹ Nascut a Girona, estudià a Barcelona Filosofia i Lletres i començà a treballar de professor a l'Institut-Escola i, l'any 1933, a la Universitat de Barcelona. Publicà *La política de Ferran II durant la guerra remença, 1484-1485* i l'any 1935 tingué una polèmica amb Antoni Rovira i Virgili que dubtà de l'«esperit catalanesc» de Vicens.

¹⁸ M. Barceló, B. de Riquer i F.U. da Cal, «Sobre la historiografia catalana». «L'Avenç», 50 (Juny 1982).

¹⁹ «L'Avenç», 83 (Juny 1985).

Després de la guerra fou depurat de la Universitat i treballà en manuals i obres d'encàrrec, i col·laborà a la revista «Destino». Fundà l'editorial Teide (1943) i publicà *Historia de los remensas en el siglo XV* (1945). Es reintegrà a la Universitat de Barcelona (1949) i publicà *Aproximación a la historia de España* (1952) i *Noticia de Catalunya* (1954). Començà a publicar una nova història de Catalunya que per raons de censura portava el títol de *Biografies Catalanes*. L'any 1958 apareixia *Industrials i polítics del segle XIX*, llibre amb el qual introduí la historiografia catalana, fins aleshores centrada sobretot en l'etapa medieval, a l'època contemporània.

Fou l'any 1959 quan donà una conferència a Sabadell amb el títol de *Sabadell en la historia universal*,²⁰ en un curs organitzat per la Fundació Bosch i Cardellach en què Andreu Castells també va participar com a ponent. Recordava Castells que *allavors jo participava d'una consideració de Vicens, difosa en certs ambients catalanistes, que el titllava de feixista*.²¹ Però quan vaig escoltar la gravació de la seva conferència "Sabadell en la història universal" —que no ha estat editada íntegrament "per no ferir susceptibilitats"— canviaren radicalment les meves opinions i em vaig dedicar a llegir tot el que havia escrit».²²

Als anys 60 el context canvià: agitacions universitàries, noves experiències culturals catalanes, moviments cristians, reconstrucció del moviment obrer. Aparegueren llibres d'història amb enfocaments diferents, els estudis de sociologia es difongueren i la lectura de llibres editats fora d'Espanya sovintejava en ambients intel·lectuals.

No creguem que Andreu Castells hagi seguit tots els canvis i les aportacions a la historiografia catalana que, d'altra banda, eren impossibles de seguir per una persona allunyada de la Universitat. Però sí que, producte de la seva formació autodidacta, es documentava al màxim abans d'escriure sobre qualsevol tema. Així podem observar que a la bibliografia esmentada a *L'art sabadellenc* cita —a part els historiadors locals—: Jaume Carrera Pujal, J. Maluquer de Motes, J. de C. Ser-

ra Ràfols,... o historiadors veïns de Sabadell: Salvador Cardús, J. Soler i Palet, A. Vergés i Mirassó,...

Ni als llibres d'història de l'Andreu Castells ni als seus articles, hi trobem reflexions sobre la relació de la història local amb la història catalana, ni la comparació entre poblacions semblants (llevat d'alguna vegada: cas dels morts a la guerra civil entre Terrassa i Sabadell). Tampoc no hi ha a la seva història preocupacions metodològiques. Des d'aquest punt de vista, Andreu Castells partia de pressupostos positivistes: els fets són aquí i només cal explicar-los i analitzar-los (saber-ne el perquè). No era un teoritzador ni un filòsof, ni bastia la seva història amb teleologies.²³

L'AMBIENT SOCIAL I HUMÀ QUE RESPIRAVA

No tenim cap estudi exhaustiu de l'ambient i les manifestacions culturals a Sabadell en cap dels seus períodes històrics. Però és evident que als anys quaranta i cinquanta la cultura catalana va quedar prohibida i els nuclis actius existents foren molt reduïts.

L'art va ser el reducte, l'única sortida que va quedar per a manifestar inquietuds o creativitats. D'aquí l'auge que tingueren els cineastes afeccionats —amb l'entitat Amics del Cinema— o les exposicions artístiques —recordem les polèmiques biennals—.

Andreu Castells era dels qui havia perdut la Guerra, però mai no renuncià als ideals humans que la República havia representat. Era conscient que vivia un exili interior, un exili al qual s'havia acomodat algun seu amic i la majoria de gent de la seva generació. Però a mesura que l'ambient es va esclarint, apareix ell per a consolidar obertures. La revista «Riutort» apareix l'any 1957 en català i a l'avantguarda de l'art del moment, la col·lecció «Els Ceballuts» desperta temes oblidats i incòmodes, el *Sabadell, Informe de l'Oposició* apareix a finals de la Dictadura quan existia consens sobre l'obrerisme i el nacionalisme, encara que amb una situació de l'Estat políticament incerta; així són els seus llibres, amb la possessió d'aquella frescor que només dóna l'espontaneïtat. Tornarem al tema en tractar de la seva obra.

²⁰ Publicat a Quaderns d'Arxiu de la Fundació Bosch i Cardellach, 3 (1962). Vicens Vives va morir el juny de 1960. No hem pogut trobar ni l'original de la conferència ni la gravació, si és que existí.

²¹ Aquesta opinió venia motivada pels enfrontaments de Vicens amb la historiografia tradicional, per la publicació l'any 1940 de «Espanya, Geopolítica del Estado y del Imperio» i potser pel seu status de professor universitari.

²² Entrevista a Andreu Castells. «L'Avenç», 44 (Desembre 1981).

²³ Per això els detractors de la seva obra, en no poder ni saber adreçar-se contra l'evidència dels fets i per tant en defugir la crítica del contingut de la seva obra, s'han de fonamentar en desqualificacions globals i, per tant, ideològiques.

L'obra de Castells no s'encabia a cap entitat ni a cap institució del moment, malgrat la seva col·laboració sovintejada i la seva opinió crítica, que no s'estava pas de manifestar. Deia el 1981 que «*en veure que molta gent, més que treballar, es dedica a posar bastons a les rodes, he realitzat la meua tasca al marge de qual-sevol entitat*».²⁴ Els seus hàbits de treball individual són fruits de l'època, de l'educació i de la història personal. Però això augmenta el mèrit de les seves aportacions.

Què passà a la historiografia sabadellenca els anys quaranta i cinquanta? Es manifestaren aquestes tendències: 1. la història es reclogué: s'escriví i es difonia des de cenacles tancats i per gent entesa, i 2. la història s'allunyà del present, d'aquí l'auge de l'arqueologia i la paleontologia.

Així, doncs, impossibilitada la recerca i la difusió històrica local, amagats tots els aspectes de la història indesitjables a la «ideologia» oficial, reduïda a cenacles i museus, era lògic que es visqués d'autors i d'obres passades. D'aquí, en part, el mite que es féu de l'obra i la figura de Miquel Carreras, acceptada no sense reserves inicials. I d'aquí també la ruptura i l'obertura que ha representat l'obra de Castells.

L'evolució d'Andreu Castells és gradual: de l'art a la història de l'art i d'aquí a la història general. Una evolució lligada a la història cultural i política del nostre país. Una evolució de la qual era cronista i capdavanter.

Assenyalades aquestes influències en l'obra d'Andreu Castells, podem entrar ara a comentar els seus llibres més importants.

L'ART SABADELLENC (1961)

«*Jo sempre em plantejo coses que considero necessàries, que no hi són o bé que hi són molt deficientment, i que puc fer. En el cas de L'art sabadellenc només hi havia articles esparsos, curts i plens d'errors*».²⁵ L'activitat artística d'Andreu Castells, com podem comprovar a l'annex, fins a publicar aquest llibre, fou molt dilatada: articles a diaris, participació en exposicions... però les fites més importants d'aquesta evolució passaren per: el coneixement i l'amistat amb Manolo Hugué fins a la seva mort esdevinguda l'any 1945, l'amistat amb Camil Fàbregas i l'edició de la revista Riutort —el setembre de 1956 el primer número—,...

Escrivia Andreu Castells sobre l'aparició de la revista «Riutort»: «*(...) no cal oblidar l'impacte que la ideologia nazista va tenir envers el sector de gent que s'anomena benpensant. I ara només anem a parlar a nivell cultural. L'art important era l'hel·lènic. L'artista important era Arno Breker, els artistes maleïts, producte d'una confabulació judeo-masònica, eren els Matisse, Picasso, Marc Chagall, Joan Miró,...* I aquesta gent benpensant com que no pretenia entendre en art li va anar com l'anell al dit tots aquets conceptes nazistes. I el nostre país era negra nit. I així va arribar-se a voler divulgar l'art d'avençada tan repudiat i el novembre de 1950 va organitzar-se a l'Acadèmia de Belles Arts el primer saló d'art actual, amb obres de Dalí, Manolo, Kandinsky, Miró, Picasso, Gargallo,...». I sobre els qui donaren suport i els qui blasmaron Riutort: «*Tinguérem uns amics amb els de Palestra i tots els pintors joves de l'època, principalment Borrell i Anglès... Els de fora com Llorenç Artigas, Tharrats, Angel Ferrant, que enviaven originals, Josep Maria de Sucre, Carles Riba, Pere Quart, Sebastià Gasch, Dionisio Rídruejo, Pedro Laín Entralgo, Manolo Millares, Subirachs, Mario Valsechi, Rafael Benet, Josep Pla. Aquest és el moment que Sabadell sembla que es despertí d'una modorra intel·lectual molt temps adormida, per això fem una crida als intel·lectuals sabadellencs per fer d'aquesta publicació un símbol de la nostra època, confusa, trepidant, però verídica, nostra...*».

«*El nostre enemic més destacat va ser el poeta Joan Arús, sobretot en uns atacs personals contra el poeta Guillem Viladot quin concepte es de poesia "despoetitzada y descatalanizada, productio gregario de influencias que considero nefastas"*».²⁶

Aquest era l'estil d'Andreu Castells, el de saber on era, conèixer el terreny que trepitjava, amb qui estava i qui se li oposava. I així realitzava obres que es trobaven sempre al límit de la tolerància que la censura i l'ambient local permetien.

L'art sabadellenc va ser durant algun temps retinut a la censura pel fet d'ésser escrit en català, fins que la intervenció de l'alcalde Josep M. Marcet permeté que sortís a la llum.

Com hem comentat, *L'art sabadellenc* no era només un llibre d'art: era un llibre d'història que abastava tots els camps de la cultura: urbanisme, arquitect-

²⁴ Ídem, nota 22.

²⁵ «L'Avenç», 44 (Desembre 1981).

²⁶ Arxiu particular d'Andreu Castells. Notes esparses.

tura, institucions, economia, publicacions, folklore,... d'aquí el subtítol *Assaig de biografia local*. Destaquem-ne dos apartats insòlits i innovadors: el de les masies i el dels molins. Insòlit per la relació exhaustiva i el treball de camp i d'arxiu que conté. Innovador per la descoberta d'un valuós patrimoni oblidat. Pel que fa a l'aportació històrica, arribava fins a l'any 1961 i comentava temes que ningú no havia tractat fins aquell moment: episodis de lluites socials molt importants a Sabadell, destrucció de boscos, vida intel·lectual, periodística i de l'ensenyament, àdhuc durant el franquisme. El tractament era realista —parlava de dretes i d'esquerres del seu temps— i no feia escarafalls en titular un apartat introductori *La nostra mentalitat burgesa i cosmopolita*.

L'art sabadellenc s'adreçava a una burgesia culta, lletrada i intel·ligent, que sabia llegir entre línies —ja que l'obra ratllava sovint el límit de la tolerància del seu temps—. Andreu Castells captà i explicà diàfanament al «colofó» del llibre, el moment històric que vivia i les importants decisions polítiques que marcarien la ciutat (Pla d'Estabilització del 1959, emigració, zones verdes,...). I malgrat que poca gent li'n fes cas, afirmà contundentment que havia aparegut «una comunitat (Sabadell) que no té res a veure amb la dels ciutadans d'abans de la guerra».²⁷

L'impacte que causà la seva edició fou considerable per la qualitat de l'edició, per la informació i el treball de recerca que conté i per la immediatesa d'alguns temes tractats. Andreu Castells mai no va abandonar el treball en història de l'art, però la seva aportació més important ja era feta i això el portà a dedicar tota la seva capacitat de treball i d'esforç en altres direccions.

LAS BRIGADAS INTERNACIONALES DE LA GUERRA DE ESPAÑA (1974)

La Guerra va colpir profundament Andreu Castells. Recordem que només tenia 19 anys quan l'1 de gener de 1938 va ser mobilitzat. Se'n va anar al front amb la capsa de pintures.

²⁷ *L'art sabadellenc*, p. 823. Comparem aquesta actitud amb la de Sarrà Serravinyals al llibre *Cant a la ciutat obrera* (Mèxic 1959) on defensa el retorn a les coses, als ambients i als comportaments del Sabadell d'abans de la guerra. És clar que Sarrà Serravinyals escrivia des de l'exili xilè.

²⁸ Ídem, nota 22.

²⁹ Ídem, nota 22.

«Durant la guerra, vaig ésser incorporat a les Brigades Internacionals i de bon començament aquella gent em varen impressionar per la seva fermesa i el seu coratge. Heu de pensar que d'ells se'n sabia ben poc a reraguarda. De seguida vaig pensar que estàvem fent una cosa transcendental, i com que estava destinat a l'Estat Major d'informació vaig poder disposar de moltes dades».²⁸

Després de la guerra, Andreu Castells va viure la tergiversació de la història pels vencedors (d'aquí també el seu treball inèdit sobre la Batalla de l'Ebre). «Més endavant, a partir de 1948, vaig conèixer catalans empresoners de Matthausen, i ells em varen connectar amb interbrigadistes».²⁹ El contacte amb els protagonistes —que li va fer conèixer totes les seves tragèdies i dificultats, sobretot als Països de l'Est— i la recopilació de material, va seguir durant anys. Finalment va intentar publicar-lo en una editorial francesa i a Ruedo Ibérico, cosa que va fracassar i, després de refer-lo de nou amb noves recerques, l'editorial Ariel el va acceptar. Va tardar, però, dos anys a publicar-se per falta de permís.

Les causes de l'elaboració del llibre foren, doncs, la desconeixença generalitzada sobre el tema, l'important paper que tingueren les Brigades a la guerra i l'impacte que causaren aquells homes a Castells.

L'enfoc del llibre és narratiu del que s'esdevingué. No hi ha anàlisis ideològiques ni del paper propagandístic o del pes global dels brigadistes a l'exèrcit republicà. Andreu Castells defuig al llibre aquests i altres temes generals, però la sola publicació del llibre ja donà a les Brigades Internacionals presència i constància real del que feren. Ell mateix reconeix que «el llibre és equilibrat en les anàlisis i eclèctic quant a les fonts, no és una apologia de tipus triomfalista».³⁰ La guerra havia vacunat Castells de les ideologies:³¹ és per això que el que cercava, més que els principis o les idees, eren els fets.

Les aportacions d'aquest llibre han estat, a més d'una quantitat ingent de dades i d'informació, l'estudi —al capítol «El frente infinito»— sobre el que succeí als brigadistes a la 2a. Guerra Mundial i en tornar

³⁰ Ídem, nota 22.

³¹ Així, per exemple, escriu en el seu dietari el 23 d'octubre de 1938, quan s'acomiada de les Brigades Internacionals que passen a convertir-se —els qui hi restaren— en brigades mixtes, parlant dels comandaments que li agradaven i els que no: «(...), tinc de desitjar que no torni a ensopagar mai més amb semblant persona titulada de criteri comunista i justa». Memoràndum 1-I-1938 a 14-IV-1939, p. 77.

als seus països d'origen on, com és sabut, sobretot als països de l'Est, foren sempre «sospitosos» si no havien estat «purgats». La història, per a Andreu Castells, és un fil continu que arriba fins al present del qual mai no defuig de parlar-ne. «*El resultat, en termes generals, ha empenyat els estalinistes i ha satisfet els no estalinistes*».³²

SABADELL INFORME DE L'OPOSICIÓ (1975)

«(...), Quan ja havia acabat *L'art sabadellenc*, vaig descobrir no sols que era mentida molt del que s'havia dit sobre l'arquebisbe Fèlix Amat, sinó que s'havien amagat grans veritats: que les seves obres estaven a l'«*Index Librorum Prohibitorum*», que fou poster-gat per afrancesat —llegeixi's pel seu fort afecçionament a la Il·lustració—... aquesta va ser l'espurna. Vaig anar veient que no lligava res. En Miquel Carreras en el seu llibre «*Elements d'història de Sabadell*», no cita mai els anarquistes, ni posa el nom, ni diu res de la dinamita... la història local era plena d'omissions i buits quant a l'acció dels sectors socials que preferentment han caracteritzat l'oposició».³³ Encuriosament intel·lectual, buit historiogràfic dels temes tractats i ambient general de la societat —en forta ebullició contra la Dictadura— són una altra vegada els ingredients que motiven l'obra d'Andreu Castells.

Cap dels llibres de Castells no ha estat improvisat. Pel que fa a l'*Informe de l'Oposició*, des de l'any 1960 realitzava entrevistes a protagonistes i coneixedors de temes i guardava gelosament qualsevol publicació que li fos útil.

Castells definia així l'oposició: «*Oposició per a mi, és tot el que va contra l'administració monolítica, que durant anys i anys, encara que canviant de forma i de mètodes, ha dominat el país. Per entendre'ns, direm que considero de l'«oposició» els que primer són demòcrates que nacionalistes, els que confien en el sufragi universal, els que lluiten contra la ignorància, els que recelen o recelaven dels compromisos contrets per l'església catòlica, els que simpatitzen o actuen amb*

les confessions no catòliques, els que donen suport al progrés social i lluiten contra les acumulacions de patrimoni i, finalment, els que prefereixen la justícia a l'ordre».³⁴ Andreu Castells provenia d'una família d'ideologia d'esquerres, però ell mai no va militar a cap partit polític.³⁵ La guerra i els canvis de camisa de la postguerra l'havien immunitzat de l'afiliació o del convenciment sense reserves, alhora que li havien desacreditat els «líders» o dirigents polítics. Heterodox a totes les causes que defensava, mai no renuncià a les seves simpaties per les esquerres i les mostrà explícitament —provocadorament, diríem, per a qui no les comparteix— en el *Sabadell Informe de l'Oposició*.

L'obra de Castells ha desvalorat tòpics que la historiografia liberal sabadellenca tenia —i té— fortament arrelats: el tòpic de la col·lectivitat sabadellenca per damunt de les diferències socials, el tòpic d'una tradició i d'un «sabadellenquisme» que es perllonga fins avui a través de la història, el tòpic d'una burgesia sempre paternalista, justa, sol·lícita i atenta als interessos de la ciutat, el tòpic d'una església al servei dels desafortunats,... i ha fet entrar a la història local sectors fins ara marginats: les confessions no catòliques, els partits i sindicats d'esquerres, els moviments socials i d'opinió, les cooperatives, les germandats i les mutualitats, els esperantistes, els maçons i els espiritistes,...

De segur que és errat afirmar que Andreu Castells fa personalisme en la seva història, que tingui una concepció maniqueïsta del món i de la història o que vagi «a la percaça de la dada marginal i de la conjectura, perseguint la confirmació d'unes determinades tesis que s'havia entossudat a voler demostrar».³⁶ Poques persones, com Andreu Castells, tenen una idea tan complexa i sovint contradictòria dels fets que expliquen. Prenem un exemple: la Guerra Civil, a la qual dedicà tot el 5è volum. Tema difícil i espinós sobretot en concretar i valorar actuacions en un àmbit local. De les descripcions de les situacions, de les activitats de les entitats públiques i privades, dels problemes nous que es plantegen,... en dóna una visió crítica. No amaga el desgavell ni el desordre ni el terror quan existí. Busca i esmenta no les dades marginals, sinó les que ajuden

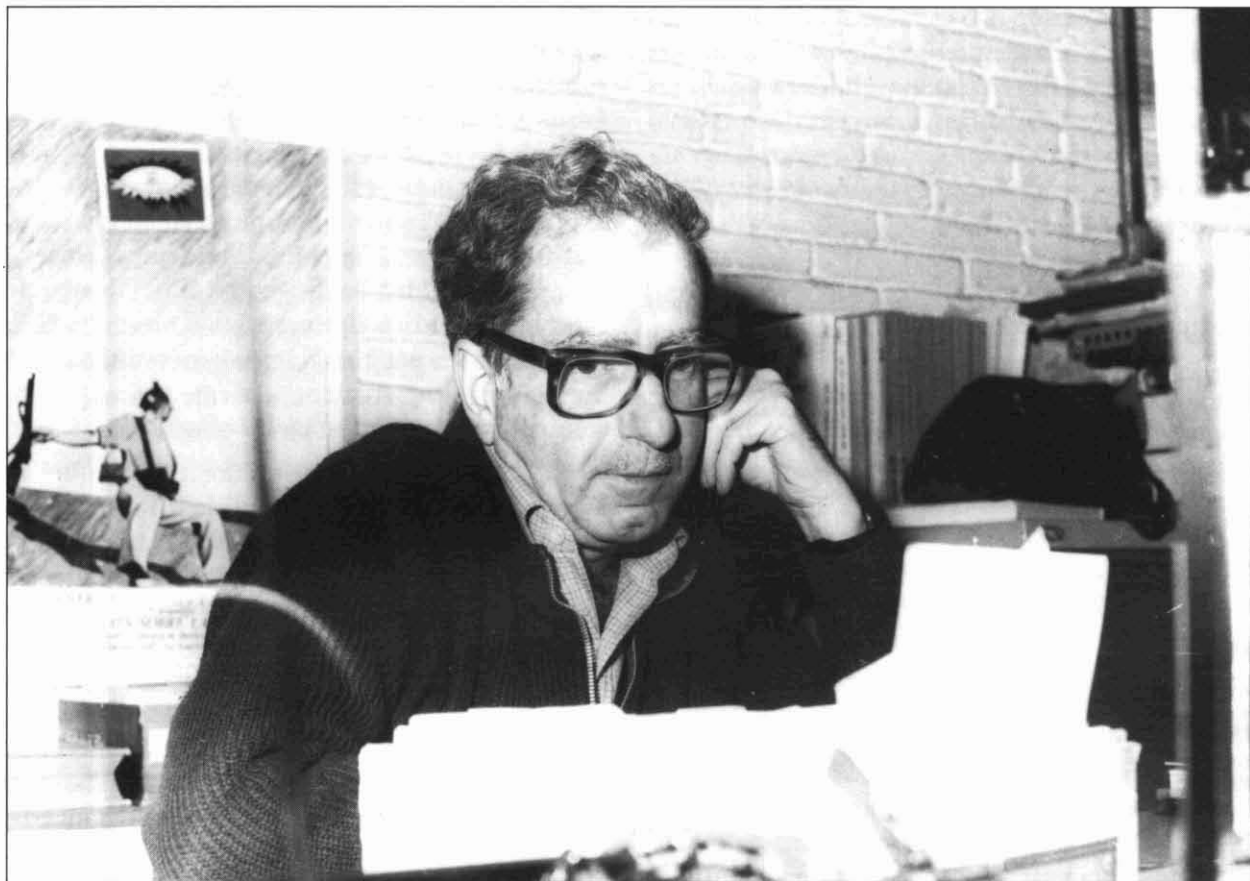
³² Ídem, nota 22.

³³ Ídem, nota 22.

³⁴ «*Sabadell, Informe de l'oposició*», vol. 1, pàg. 13.

³⁵ Diu a «L'Avenç», 44: «Jo, de "nano" ja anava al Círcol Republicà Federal, d'on el meu pare era secretari habilitat, però el món per un forat polític no el vaig començar a veure fins a la guerra. Llavors els que més m'atreïen —jo era jove— eren les JSUC

i les Joventuts Llibertàries, però si premies partit per uns, els altres t'excloïen. A partir d'això i del fet que sempre he trobat manca de coherència en els líders, més que no pas en l'organització en si, he optat per no ingressar a cap formació política si bé durant el franquisme sempre he participat a totes les instàncies unitàries», p. 14.

Andreu Castells i Peig, Sabadell 1981.

a comprendre les situacions. No deixa de criticar actituds municipals, d'institucions o de líders de partits, quan ho creu convenient. Poques persones com ell han estat tan crítiques amb les esquerres.

La seva obra té defectes que esmentarem tot seguit. Però abans d'entrar-hi, observem que alguns crítics, en tractar l'obra de Castells, no s'endinsen a discutir mai aspectes concrets i determinats, sinó que en fan desqualificacions globals. Potser creuen allò de *«m'agradaria que els nostres historiadors escrivissin de tal manera que pel text no es pogués endevinar quin partit polític voten, o quina ideologia política tenen»*.³⁷ Aquesta manera de fer història, aquesta història asèptica, s'ha acabat malgrat tots els esforços, perquè l'historiador no es pot sostreure —ni mai no s'ha sostret— a la seva ideologia que d'una forma o altra es palesa sempre en els seus escrits. I segurament aquells crítics, en nom d'una història pretesament asèptica,

menystenen l'obra d'Andreu Castells sense tenir en compte que el «partí pris» ideològic és inherent a tot historiador i que allò que cal discutir són els arguments i les dades que aporta en els seus treballs. Potser sigui això el que no li perdonen a Castells: l'haver fet manifest i explícit el seu «partí pris».

Les crítiques que es poden fer des d'un punt de vista històric al *Sabadell Informe de l'Oposició* són les següents: 1.- Els desnivells existents entre els primers i els darrers volums de l'obra. És sabut que l'obra se li havia anat fent feixuga, a l'Andreu Castells. Al darrer volum aparegut i als darrers fascicles els manquen a vegades més treball de recerca i més elaboració. Els qui el tractarem sabem de les presses de Castells durant els seus darrers anys per acabar l'obra, una obra d'altra banda ingent per a una sola persona. 2.- Una visió, en algun moment, «truculenta» de la història. Pensem en la importància donada a l'afer Jenny del

³⁶ Vegeu articles de Pere Roca i Garriga i Joan Alsina i Giralta a la revista «Quadern», 55 (Febrer 1987).

³⁷ F. Cabana. Diari «Avui» (28-X-1984). Citat per R. Gar-

rabou al suplement diari de «El País» dedicat a Vicens Vives (23-VI-1985), p. 5.

1920 —treball gairebé detectivesc—, o en alguns aspectes de la bomba de Mateu Morral o del mateix Turull. 3.- Un cert abandonament de temes que no li són grats. Per exemple, el paper dels moviments progressistes dins de l'església catòlica franquista. 4.- En l'aspecte metodològic, una excessiva confiança en algunes fonts orals poc contrastades i comprovades i una excessiva atenció algunes vegades a temes o aspectes poc rellevants: per exemple, els petits grups esquerrans dels anys 1960. També, i a pesar d'ésser-ne conscient i d'intentar evitar-ho, algun cop cau en el relat, en la cronologia de fets, sense entrar a fons en les seves causes i conseqüències. La comparació amb l'esdevingut a d'altres indrets de Catalunya és sovint necessària i la seva obra diacrònica, centrada únicament a Sabadell, resta en aquest sentit limitada.

Tanmateix, algunes d'aquestes mancances són del tot comprensibles en una obra tan voluminosa. El *Sabadell Informe de l'Oposició* no és només la història de les esquerres sinó que, en situar-se en un context més global, és també, en part, història de les dretes i dels moviments culturals, religiosos i associatius de la ciutat.

D'altra banda, per Andreu Castells no hi ha diferents maneres de fer la història. La història l'han feta els antecessors mediats i immediats i «nosaltres ens limitem a donar-ne un cert testimoni». ³⁸ En aquest sentit, desconfiava dels historiadors que discutien diferents interpretacions dels fets i creia, com ho feia el positivisme historiogràfic, que aquests s'explicaven per si mateixos.

La sortida, l'abril de 1975, del *Sabadell, Informe de l'Oposició* va causar un fort impacte. A la dreta local en el poder —afeblida a les acaballes de la Dictadura per ordenar qualsevol atzagaida com ara un segrestament de l'obra— li interessava saber fins on arribaria i si tractaria d'ells. A l'esquerra —llaminera llavors de qualsevol tipus d'oposició— els digué que la seva història venia de lluny, que el traçar d'esquerres no és regular ni concret, que el llenguatge i el contingut de les esquerres ha sofert variacions i mutacions, que en un mateix individu coexisteixen factors d'esquerra i factors de dreta. Avui, quan el *Sabadell, Informe de l'Oposició* ha quedat, fins a cert punt, «institucionalitzat», les reflexions i la informació històrica que s'hi troben no han perdut cap validesa, ans al contrari, amb el temps han anat creixent.

³⁸ «*Sabadell, Informe de l'Oposició*», v. 2, p. 8.10.

BIBLIOGRAFIA D'ANDREU CASTELLS*

LLIBRES I OPUSCLES

- Sobre l'art actual. Joan Vilatóbà no ha mort.* Publicats a *Antologia (trenta-set autors actuals sabadellencs)*. Biblioteca Sabadell, I. (Sabadell 1956)
- L'art sabadellenc.* Edicions Riutort. (Sabadell 1961).
- Fidel Trias, artista.* Col. Els Ceballuts, 1. Edicions Riutort. (Sabadell 1972).
- Las Brigadas Internacionales de la Guerra de España.* Edit. Ariel. (Barcelona 1974).
- Sabadell, Informe de l'Oposició.* Edicions Riutort. (Sabadell 1975). Per fascicles, 5 volums apareguts fins ara.
- Informe sobre la nomenclatura urbana de Sabadell. Vers normes per a una possible toponímia autòctona.* Estudi realitzat a instància de la representació dels partits polítics que es troba en contacte amb l'Ajuntament de Sabadell. Edició patrocinada per la Caixa d'Estalvis de Sabadell. (Sabadell 1977).
- Breu història de Sabadell.* Col·legi de Doctors i Llicenciats. (Sabadell 1980) (1a. i 2a. edició).
- Formació i evolució de l'Arxiu Històric de Sabadell.* Dins de l'opuscle *Arxiu Històric de Sabadell, inauguració de la nova seu.* (Sabadell 1983).
- La catedral republicana del Vallès. La Creu Alta. El plet dels ferrocarrils de Catalunya, S.A.* Publicats al llibre *Anecdotari Històric Sabadellenc.* Ajuntament de Sabadell. (1984). (2a. edició, 1987).

ARTICLES

- Glosas y semblanzas.* «Sabadell» (10-III-1945).
- Glosa del fondo de su mirada. Mi homenaje a M. Hugué en el 1er. Aniversario de su muerte.* «Sabadell» (5-XII-1946).
- Glosas y semblanzas en lo navideño.* «Sabadell» (25-XII-1946).
- Glosas y semblanzas.* «Sabadell» (8-II-1947).
- Apuntes para una semblanza de Jaime Gómez.* «Sabadell» (31-VII-1947).
- De Arte. Miguel Ribera en la Academia de Bellas Artes.* «Sabadell» (3-II-1948).
- E. Domènech Farré en la Academia de Bellas Artes.* «Sabadell» (7-II-1948).
- En torno «De la conferencia sobre José María Sert» y en defensa de Manolo Hugué.* «Sabadell» (23-III-1948).
- Emilio Fàbregas en el Círculo Sabadellés.* «Sabadell» (31-III-1948).
- Carlos Got en la Academia de Bellas Artes.* «Sabadell» (3-IV-1948).
- Luis Vila Plana en Galerías Augusta de Barcelona.* «Sabadell» (8-IV-1948).
- Exposición colectiva de artistas sabadellenses fallecidos, en la Academia de Bellas Artes.* «Sabadell» (15-IV-1948).
- En torno a las críticas sobre la exposición retrospectiva de la Academia.* «Sabadell» (1-V-1948).
- Bassa Ribera, en la pinacoteca de Barcelona.*
- Pedro Massa en las Galerías Syra de Barcelona y Barbeta en la Academia de Bellas Artes.* «Sabadell» (24-IV-1948).
- En torno a la crítica sobre la exposición retrospectiva de la Academia.* «Sabadell» (1-V-1948).

- De la exposición de obras del artista Mario Vilatóbà, en el Círculo Sabadellés.* «Sabadell» (13-V-1948).
- Exposición retrospectiva Juan Vila Cinca, en el Círculo Artístico de Barcelona.* «Sabadell» (1-VI-1948).
- Del monumento a Clavé. Con el escultor Camilo Fàbregas.* «Sabadell» (15-VI-1948).
- Al margen del abstractismo, crítica, arte, artista.* «Sabadell» (31-VII-1948).
- Breve comentario sobre la Exposición Colectiva de Artistas Sabadellenses. Fiesta Mayor 1948.* «Sabadell» (18-VIII-1948).
- Secreto para el «Grafismanship» de Salvador Dalí y para Salvador Dalí.* «Sabadell» (2-IX-1948).
- A la memoria de Pascual Jaurés.* «Sabadell» (4-IX-1948).
- Mario Vilatóbà, artista.* «Sabadell» (14-XII-1948).
- Despedida a Mario Vilatóbà.* «Sabadell» (24-XII-1948).
- Miscelánea de Arte y Letras.* «Diario de Manresa» (26-IV-1949).
- Mario Vilatóbà, primer impresionista sabadellense.* «Sabadell» (12-I-1950).
- Dos oportunidades ciudadanas.* «Sabadell» (9-III-1950).
- Vida y obra de Picasso. Conferencia de Cirici Pellicer en la Caja de Ahorros.* «Sabadell» (8-VI-1950).
- Primer Salón de Arte Actual.* «Sabadell» (25-XI-1950).
- Homenaje al maestro Juan Vilatóbà.* «Sabadell» (11-VI-1953).
- Hoy, tercera fase crucial del arte ciudadano.* «Sabadell» (18-VI-1955).
- Dos conferencias sobre arte moderno.* «Sabadell» (14-I-1956).
- Cirici Pellicer en la Academia de Bellas Artes.* «Sabadell» (19-IV-1956).
- La crisis del hombre actual en la novela.* «Sabadell» (16-VI-1956).
- La XXVIII Bienal de Venècia, pretext.* «Riutort» 1 (Març 1957).
- La bienal sabadellense, réplica del stato quo amorfo local.* «Euforia» (Maig 1957).
- La intervenció del Arte Catalán contemporáneo en Sabadell.* «Riutort», 2 (Maig 1957).
- La belleza del diablo.* «Riutort», 2, (Maig 1957) (pseudònim l'Arrahonès).
- La bienal sabadellense, réplica de dos tópicos locales.* «Riutort», 2 (Maig 1957), (pseudònim l'Arrahonès).
- Manolo Hugué, otra vez en Ceret.* «Revista» (24-VIII-1957).
- Adelante Palestra.* «Riutort», 4 (Octubre 1957).
- Ha muerto Francisco Trabal.* «Riutort», 5 (Gener 1958).
- Palestra, teatro de Sabadell.* «Riutort», 5 (Gener 1958).
- La lliçó del llop, plagi de Lucien Jacques.* «Riutort», 6 (Abril 1958).
- Comprometerse, he aquí la cuestión.* «Riutort», 7 (Juny 1958).
- Antígona en el Vallès.* «Riutort», 8-10 (Novembre 1958). (pseudònim l'Arrahonès).
- Joan Miró y Llorenç Artigas, dos catalanes entre once artistas de diversos países, han decorado la Unesco.* «Riutort», 8-10 (Novembre 1958).
- Sala de arte actual, enero 1959.* «Riutort», 11 (Gener 1959). (pseudònim l'Arrahonès).
- Nadal 1958 a París.* «Riutort», 11 (Gener 1959).
- Entre el neguit i el silenci.* «Riutort», 17-18 (Juny 1959).
- Els tres guants, Angle.* «Riutort», 19 (Octubre 1959).
- Sabadell, al margen del agro de Cataluña.* «Riutort», 26-32 (1959).
- El tejedor, hombre satírico.* «Riutort», 26-32 (1959).

* Demanem al lector que prengui aquesta bibliografia com una primera aproximació, i que si coneix o té referència de qualsevol

altre article o opuscle no esmentat, ens faci saber la referència a fi de poder reunir tota la bibliografia completa.

- Els nostres il·lustres morts*. «Riuort» 34 (Gener 1961).
También soy partidario del derribo de la casa Durán. «Sabadell» (21-II-1961).
 Joan Vila Puig, artista sabadellenc per antonomàsia. «Boletín Informativo del Instituto Sallarés y Pla» (Mayo-junio 1963).
 Vila-Puig, pintor del Vallès, 1890-1963. «La Actualidad Catalana, suplement del «Diario de Barcelona» (22-II-1964).
 Nos ha visitado Gabriel Morvay. «Revista Gran Via» (18-III-1965).
 Adéu, Fidel Trias! «Sabadell» (4-II-1971).
 Joan Vilatobà. Qüestions d'Arts, any VII, 27 (1973).
 La revolució del 80. «IS», 2 (Febrer 1974), (pseudònim l'Arrahonès).
 La premsa actual, 1939-1974. «IS», 2 (Febrer 1974).
 Operación: mandos «rojos» para la CNS. Los primeros años del «indicato vertical» de Sabadell. «Can Oriach», 82 (Mayo 1974). (pseudònim Paco García Birlaín).
 Manolo en perill. «IS», 4 (Desembre 1974-gener 1975).
 L'art del silenci. «IS», 5 (Juny 1975).
 L'inadaptable terrisser Marian Burguès i Serra (Sabadell, 1851-1935). «Arrahona», 2a. època, 1 (Primavera 1976).
 42 anys de diaris sabadellencs en català (1897-1938). «Arrahona», 2a. època, 2, 3, 7, 8 i 9. N'existeix edició a Riuort.
 Lluís Elias Bracons. «Diario de Sabadell» (10-III-1977).
 Jaume Viladoms, lluitador en la clandestinitat. «L'Hora Socialista» (25-V-1977).
 El socialista sabadellenc Jaume Viladoms Valls (Sabadell, 19-7-1913 / 16-10-1976). El FOC i la vaga d'autobusos de Sabadell. «Debat», 4 (Juliol 1978).
 Sobre les consideracions personals i la història. «Diario de Sabadell» (27-XII-1978).
 De la Dictadura a la 2a. República mitjançant els comicis del 12 d'abril de 1931. «Diario de Sabadell» (24-III-1979 i 31-III-1979).
 Una recuperació polèmica. «La Veu de Sabadell» (2-XII-1981).
 Sobre la mort de Miquel Carreras i Costajussà. «Arrahona», 2a. època, 13 (Primavera 1982).
 L'holocaust de la Confédération du Rhin pels rodals de Sant Julià d'Altura, dins Arxiu Històric de Sabadell. Memòria 1983, «Sabadell» (1984).

PRÒLEGS, PROGRAMES I CATÀLEGS

- Presentació del programa de l'exposició de Pere Sanromà a Terrassa. (Maig 1969).
 Presentació del programa d'exposició de Jordi Roca a l'Acadèmia de Belles Arts. (Novembre 1969).
 Presentació del programa de l'exposició pòstuma de Josep Bros Alcobé (1925-1971) a l'Acadèmia de Belles Arts. (Abril 1972).
 Presentació de l'exposició de Jordi Roca a Belles Arts. (Gener 1975).
 Presentació de l'exposició de Jordi Roca. (Octubre-desembre 1976).
 Llegat de Maria Cladellas. Museu d'Art de Sabadell. (Maig-juny 1975).
 Pròleg a la segona edició de Xavier Nogués, 50 ninots. Ed. Riuort, Museu d'Art de Sabadell (1975).
 Presentació del programa de l'exposició de fotografies de Joan Vilatobà Figols (1878-1954) a l'Acadèmia de Belles Arts. Presentació del programa de «The Manchester of Catalonia». (Novembre-desembre 1977).
 Presentació de l'exposició de Gabriel Morvay a Tot Art. (Març-abril 1979).
 Presentació de Pere Elias a l'Acadèmia de Belles Arts. (Març 1979).

MECANOSCRITS I TEXTOS INÈDITS

- Evocacions crítiques. Anecdolari i notes a primera vista. Escrit no-

vel·lat sobre la Guerra, signat per Sidi Aley Jr. 171 ps. mec. (Octubre 1939).

- Primer fons inèdit i provisional sobre Manolo Hugué. De la primera impressió sobre Manolo Hugué —abril de 1943— fins als dies més greus de la seva mort. 124 ps. mec. (Novembre 1946).
 Naufrag, 1948. Conte de 4 fulls mec. Escrit a Tossa l'estiu de 1948.
 Terres catalanes i llurs jurisdiccions. Estudi sobre nomenclatura, escuts, confins, llengua, comarques... de Catalunya. 117 ps. mec. (Abril 1953).
 L'esperança. Relat escrit el juliol de 1955 sobre l'ocupació maquis del Pirineu.
 Vacances 1956.
 El arte pictórico actual sabadellense. I Curs d'iniciació als estudis locals. Fundació Bosch i Cardellach. (Febrer 1959).
 Estat de Setge. Novel·la. (Juliol 1961).
 Miquel Carreras, Àngel. Esborrany i recull de material per a presentar-se a la convocatòria d'estudis sobre la personalitat i l'obra de Miquel Carreras i Costajussà de la Fundació Bosch i Cardellach l'any 1963, cosa que finalment no feu.
 La batalla de l'Ebre. Estudi mecanografiat. (31-VII-1968).
 Els darrers dies de Manolo. Conferència donada a la Caixa d'Estalvis de Sabadell. (26-X-1973).
 L'altre arquebisbe Amat. Ponència d'ingrés com a membre numerari a la Fundació Bosch i Cardellach. (1974).
 Presentació a la Faràndula de l'Assemblea Democràtica de Sabadell. Parlament sobre «fer política». (25-VI-1976).
 Notes sobre la premsa local, 1931-1976. Passat i present de la informació a Sabadell. Aula d'Informació Cultural. Acadèmia de Belles Arts. (1976).
 Per què aconseguirem l'Estatut d'Autonomia i com el perdérem. Conferència a la Caixa d'Estalvis de Sabadell. (27-VIII-1976).
 L'Estatut d'Autonomia. Conferència a l'AA.VV. Arraona-Merinals (7-V-1977).
 Quelcom sobre les terres del parc urbà Catalunya. 2 fulls mec. (11-I-1978).
 Presentació del llibre de Quilo Martínez, «Los generales latinoamericanos han muerto». (19-IV-1978).
 La història de la Creu Alta i la història de Sabadell. Conferència (12-V-1978), organitzada per l'AA.VV. de la Creu Alta.
 Cultura sabadellenca, anys 80. Taula rodona de presentació de la Unió de Periodistes de Sabadell (6-XI-1980).
 L'Escuela Internacional Nueva Damón. Una alternativa a l'ensenyament dels anys 20 i 30. Comunicació. Jornades sobre Història de l'Educació als Països Catalans. Tarragona, novembre 1980 (en curs de publicació).
 Els morts de la Guerra Civil a Terrassa. Conferència (11-IV-1980).
 Los voluntarios extranjeros: las Brigadas Internacionales. Debats sobre la Guerra Civil a Madrid, organitzats pel Ministerio de Cultura. Conferència (17-XI-1980).
 Estudi per a l'organització de l'Arxiu Històric de Sabadell. 142 fols. (1980).
 Breus notes sobre Barberà del Vallès (15-VIII-1981).
 2a. República i Guerra Civil. Conferència (15-XII-1981). Curs d'Història de Sabadell, organitzat per la Delegació de Sabadell del Col·legi de Doctors i Llicenciats.
- ## ARTICLES SOBRE ANDREU CASTELLS I LA SEVA OBRA
- Joan ALSINA, Andreu Castells, escriptor-historiador. «Quadern de les Arts i de les Lletres de Sabadell», 55 (Febrer 1987).
 Josep M. BENAUL, Las Brigadas Internacionales de la Guerra de España. «IS», 4 (Gener 1975).
 Josep M. BENAUL, Jordi CALVET i Glòria DALMAU, Andreu Cas-

- tells: la història com a experiència i testimoniatge.* «L'Avenç», 44 (Desembre 1981).
- Josep M. BENAUL, *Un record apressat.* «Diario de Sabadell» (16-I-1987).
- Josep M. BENAUL, *Notícia d'Andreu Castells, 1918-1987.* «El Món», 260 (17-IV-1987).
- Rafael BENET, *Presentació a Exposición Andrés Castells.* Presentació a Pictoria. Barcelona, 11-24 (Gener de 1947).
- Juan DAVID, [Joan GARRIGA I MANICH], *Presentació a Exposición Andrés Castells.* Círculo Sabadellés, 1-14 (Març de 1947).
- Joan DAVID, [Joan GARRIGA I MANICH], *Record d'Andreu Castells.* «Quadern de les Arts i de les Lletres de Sabadell», 55 (Febrer 1987).
- Lluís FERNÁNDEZ, *Andreu Castells ha mort.* «Penell», 25 (Febrer 1987).
- Lluís FERNÁNDEZ, *Bibliografia d'Andreu Castells.* «Penell», 25 (Febrer 1987).
- Joan OLIVER I PUIGDOMÈNECH, *Andreu Castells, Sabadell Informe de l'Oposició.* «TS», 6 (Octubre 1975).
- Pere ROCA I GARRIGA, *Un sabadellenc «suigeneris».* «Diario de Sabadell» (22-I-1987).
- Pere ROCA I GARRIGA, *Aproximació a Andreu Castells.* «Quaderns de les Arts i de les Lletres de Sabadell», 55 (febrer 1987).
- Jordi ROCA I TUBAU, *Andreu Castells, un ble que s'ha apagat.* «Diario de Sabadell» (20-I-1987).
- n.s., *A. Castells: Les angúnies i el mal negoci d'escriure a casa nostra.* «Diario de Sabadell» (22-IV-1987).